

Kelet–Nyugat fogságában: Közép-Európa helye szövegek térképén*

Dancsi Katalin

„Közép-Európa” fogalma sok vitát megélt már tudományos berkekben. Sok mindenkinek okozott fejtörést az, hogy mit is jelent, hogyan lehet a legjobban megragadni a lényegét, mely dimenziók mentén lehet vagy érdemes értelmezni ezt a fogalmat. Legutóbb az 1980-as évek elején bontakozott ki egy vita a közép-európai és a nyugati értelmiség körében. A vita valamikor 1992–1993 táján fejeződött be, mert az államszocialista blokk széthullásával látszólag megszűnt alapvető hajtóereje, így a kérdés lekerült a napirendről. Ebben a tanulmányban röviden összefoglaljuk ezt a vitát, felvázoljuk, miért olyan problematikus a Közép-Európa fogalom, majd pedig három alapvető fontosságú és vitát formáló esszét teszünk vizsgálatunk tárgyává. Hálózatelemzési módszerek segítségével feltérképezzük, hogy tematikus szinten hová helyezik a szövegek Közép-Európát, és milyen módon konstruálják meg fogalmát. Elsőként a Hanák Péter tollából származó cikk lesz elemzésünk tárgya, majd George Schöpflin tanulmánya következik, végül a sort Timothy Garton Ash írása zárja.

A Közép-Európa vita az 1980-as években

Az 1980-as években Közép-Európa fogalma Milan Kundera *Közép-Európa tragédiája* című cikke nyomán került be újból a köztudatba és vált vita tárgyává (Kundera 1984). Közel negyvenéves szünet után először lehetett erről a fogalomról olvasni a cikk nyomán nyugat-európai és észak-amerikai lapokban is. Kundera szerint Közép-Európa 1945-ig a Nyugat része volt, amikor bekövetkezett a tragédia, azaz a Szovjetunió „rabul ejtette, a helyéről kibillentette” (Kundera 1984: 33). A Szovjetunió által képviselt eltérő civilizáció először

* Ezúton fejezem ki köszönetemet Melegh Attilának és Vedres Balázsnak e cikk megírásához nyújtott tartalmi és módszertani segítségükért és támogatásukért.

politikai függetlenségétől fosztotta meg a térséget, később nyugati kultúrájától, és ezáltal nyugati identitásától is. Azóta a terület sikertelenül igyekszik megőrizni nyugati jellegét. A cikk nyomán majdnem egy évtizedig tartó vita bontakozott ki a Közép-Európa gondolatkör jelentőségéről, történeti, kulturális és politikai funkciójáról. Történészek, írók, költők, politikusok¹ kapcsolódtak be a vitába, adtak hangot véleményüknek írásban vagy szóban, előadásokon, magánbeszélgetéseken. A vita során szólalt meg Hanák, Schöpflin és Ash is.

A vita, szándéka szerint, megpróbálta felülbírálni a „jaltai” geopolitikai világrendet Európában. A Közép-Európa gondolatkör felélesztése, ismételt felfedezése a valamikori vasfüggönytől keletre elsősorban egyfajta függetlenedési kísérletnek számított a keletiesség megtestesítőjétől, a Szovjetuniótól. Célja a Kelet-Európa címszó alá besorolt területek szétválasztása, újradefiniálása és az önálló közép-európai identitás megteremtése volt.

A Közép-Európáról szóló vitában sokan, sokféle szemszögből közelítették meg a témát, a vélemények sokfélesége ellenére mégis meg lehet ragadni annak három főbb jellegzetességét. Okey (1992) javaslata alapján a következő három pontot lehet a vitában elkülöníteni. Először is feltűnő az eredeti *Mitteleuropa* gondolatkör hiánya, amely Európának ezt a középső részét elsősorban német érdekszféraként értelmezi. Másodsor, Közép-Európa értelmezésének konszenzusos kiindulópontja az 1914 előtti korszakot jelképező Osztrák–Magyar Monarchia volt, mivel a Habsburg korona alatti együttélés egy példát jelentett a gondolatkör életképességére. Harmadszor, a legtöbb szerző véleménye kifejtése során utalt a térség egyedülállóan sokoldalú kultúrájára, azon belül az irodalom remekműveire is.

A felsorolt három ponton kívül sok mindenről esett szó; könyvkiadók, újságkiadók nem győztek fórumot biztosítani a résztvevőknek, a megszólalni vágyóknak. A hatalmas érdeklődés ellenére az embernek mégis az az érzése támad, hogy a Közép-Európa koncepció bizonytalan maradt, szerepe zavaros, és mintha a fogalom nem tudta volna kivívni létjogosultságát. Ezért különösen fontos, hogy megvizsgáljuk a vita szövegeit egy mélyebb szinten. Felvetődik a kérdés, vajon hogyan tematizálódott a Közép-Európa gondolatkör a vitában.

¹ Többek között Bojtár Endre, Duray Miklós, Gyáni Gábor, Gyarmati György, Hankiss Elemér, Jeszenszky Géza, Kende Péter, Kiss Gy. Csaba, Konrád György, Niederhauser Emil, Vajda Mihály a magyarok közül és Vaclav Bělohradský, Hans-Peter Burmeister, Josif Brodsky, Zbigniew Brzezinski, Matei Calinescu, Czesław Miłosz, Marjan Rožanc, Jacques Rupnik, Hugh Seton-Watson, Milan Šimečka, Antun Šoljan és még sokan mások a nemzetközi résztvevők közül.

A Kelet–Nyugat dichotómia

Kelet–Nyugat ellentétpárokban való gondolkodás kritikájának hatalmas szakirodalma alakult ki, elég, ha az egyre duzzadó posztkolonializmus tudományterület termékeire gondolunk. Ennek egyik neves képviselője Edward Said (2000) is, aki a Nyugat Kelettel való foglalkozását, az orientalizmust vizsgálta. Hangsúlyozza, hogy az orientalizmus egyenlőtlen viszonyt teremt a két fél között a kognitív minták kikényszerítése szintjén, és kialakítja Közel- és Táv-Kelet iszlám vallású országainak leegyszerűsített és összerosott másságképét, a „Kelet” képét a nyugat-európai és észak-amerikai országokban. A Kelet (Orient) képe a másságrepresentáció mintájává vált. Ez a gondolkodásmód – folytatja Said gondolatmenetét – erős leegyszerűsítése a tapasztalható életnek, mert a Kelet címke alatt egyrészt összeros egészen eltérő, lényegileg különböző területeket, népcsoportokat, mintha azoknak lenne valamilyen eredendő, őket egységgé formázó lényegi belső tulajdonságuk. Másrészt kialakít a mindenkor Keletről annak természetétől idegen másságjellemzőket, mint a térséget meghatározó vonásokat, harmadrészt állandóan szembesíthető a Kelet az az „elmaradottságával”, hogy ellentéte a nyugati normának.

Ezt a Nyugat-Európa és Észak-Amerika központú, zárt, dichotomizáló beszédmódot – amely a világ kilentized részére alkalmazza a maradék egytized látásmódját, gondolkodását, értékeit úgy, hogy sem kivételek, sem eltérések nem létezhetnek, amelyek tagolnák ezt a leegyszerűsített képletet, sem a címtől eltérő helyi vélemények nem kapnak szót – kritizálja Böröcz (1997) is.

Európára vonatkoztatva is megfigyelhető volt ez jelenség, illetve többen azonosítottak egy hasonló folyamatot. Ezek közé tartozik Larry Wolff. Állítása szerint a felvilágosodás időszaka alatt alakult ki Európát egy keleti és egy nyugati félre osztó szemléletmód, amelynek határa azóta rögzült a kontinens közepén, többé-kevésbe stabilan. Elemzése szerint Kelet-Európa megismerése, majd intellektuális, kulturális és civilizációs képének megalkotása a 18. században diplomáciai küldöttek, futárok, előkelők és egyéb, ebben a térségben utazók leírásai révén ment végbe. Ezek, a „tényeken és kitaláción” alapuló úti beszámolók a század gyakorlatilag egyetlen forrását jelentették Kelet-Európa megismerésére az emberek többsége számára, saját tapasztalat hiányában (Wolff 1994: 356). Wolff a 18. századi úti beszámolókat elemezve arra hívja fel a figyelmet, hogy Kelet-Európa intellektuális megalkotása során az utazók alakították ki ennek a térségnek az egyik legfőbb jellemvonását: köztességét. Rögzült Kelet-Európa képe, mint ahol a „civilizáció és a barbárság” együttesen van jelen, a civilizált és felvilágosult Nyugat, valamint a barbár és műveletlen Kelet határterülete, ahol keverednek a nyugati és keleti jegyek (Wolff 1994: 13). Ezen kép kialakítása során egy idealizált Nyugat-Európa volt a mérce, a norma, amihez képest térségünk elnyerte köztes jellegzetességeit. A nyugati perspektíva magában foglalja a térségek közötti civilizációs hierarchia felállítását

is. Wolff szemléletes metaforája szerint Kelet-Európa felé haladva egy civilizációs lejtőre kerülünk.

Az elmúlt néhány száz év történelemképének áttekintése során Neumann is ezt a gondolatmenetet követve hasonlítja Oroszországot ahhoz a diákhoz, aki „mindig éppen arra készül, hogy csatlakozzon »Európához«” (Neumann 1999: 112). Oroszország képének a kialakítása is a nyugat-európai normáktól való eltérés alapján nyert teret. Melegh (1999) is erre a következtetésre jut – többek között – tanulmányában, amelyben Kelet-Európa reprezentációjának főbb elemeit vizsgálja.

Todorova a balkanizmus megjelenését a 19. századra helyezi. Ez a kép is egy idealizált, a nyugat-európai önkép valamiféle ellentétéként alakult ki. Korabeli Balkán-félszigetről szóló iratok elemzése során megállapítja, hogy a Balkán-kép kialakításában nagy szerepe volt egy „lineáris, evolúción alapuló gondolkodásmódnak és olyan ellentétpárok alkalmazásának, mint például fejlett/fejletlen, városi/vidéki, iparosodott/mezőgazdasági, racionális/irracionális...” (Todorova 1994: 469–470). Véleménye szerint a huszadik század során a Balkán képe megváltozott: a konstitutív másságból a köztes térség felé mozdult el. Mára a Nyugat homogén önképének egy gyengébb kiadásaként, a Nyugat „alteregójaként” kerül bemutatásra (Todorova 1994: 482).

Az elemzésünk tárgyát képező cikkek kiválasztását az a motívum vezérelte, hogy a dichotomizáló látásmód mindkét oldalán elhelyezkedők szót kaphassanak a Közép-Európa vita résztvevői közül. Így esett a választásunk egyfelől Hanák Péterre, aki e kettős modellben a keleti felet reprezentálja. Kiválasztott cikkének címe: *Közép-Európa keresi önmagát* (Hanák 1988). Másfelől Timothy Garton Ashre, aki a diszkurzív fal másik felének a képviselője *Létezik-e Közép-Európa?* (Ash 1989)² című cikkével. Végül, egyfajta kontrollnak, egy olyan szerzőt kerestünk, aki bizonyos kötődésekkel rendelkezik mindkét oldal felé. Így lett George Schöpflin a harmadik cikk szerzője, mert magyar származású, de gyermekkora óta külföldön él. *Közép-Európa régi és új meghatározásai* című cikke írásakor a London School of Economics professzora volt (Schöpflin 1989). Természetesen ez a három szerző nem fedi le a mai társadalomtudományi beszédmód összes irányzatát, és semmiképpen nem tekinthetők a vita teljes körű reprezentánsainak sem. Ennek ellenére három mérvadó társadalomtudósról van szó, akik komoly befolyást gyakoroltak az értelmiségi közgondolkodásra. Célunk az, hogy teszteljük a cikkek elemzése során, érvényesül-e a Kelet–Nyugat ellentétén alapuló látásmód az 1980-as évek végén Közép-Európa tematikus megjelenítése során. A Közép-Európa vita azért különösen alkal-

2 Ash cikke eredetileg 1986-ban, majd 1989-ben jelent meg angolul. Magyar fordításban a *Századvég* folyóirat különszámában jelent meg 1989-ben. A tanulmányban erre a szövegre hivatkozunk mindenhol. Schöpflin cikkénél is az 1989-es *Századvég* különszámában megjelent szövegre hivatkozunk, bár az eredeti angolul jelent meg szintén 1989-ben.

mas feltevésünk tesztelésére, mert elvileg az a felosztás meghaladására tesz kísérletet. Hipotézisünk igaznak bizonyul akkor, ha a szerzők Közép-Európát a Kelet és a Nyugat függelékeként ábrázolják. Feltevésünk hamis lesz, ha Közép-Európát olyan önálló entitásnak fogják a cikkek írói tekinteni, amely „megzavarja” a civilizatórikus Kelet–Nyugat felosztást. Ez az eredmény egyúttal azt is jelentené, hogy a szerzők kiléptek a Nyugat-centrikus dichotomizáló látásmódból, és egy többpólusú Európa-modell felvázolására tesznek kísérletet.

Közép-Európa megjelenítésének három példája

Az esszék címének és bevezető néhány mondatának az összehasonlítása azt mutatja, hogy mindhárom szerző átveszi az Európa kettéosztottságán alapuló szemléletet annyiban, amennyiben bizonytalanok a Közép-Európa gondolatkör életképességét illetően (1. táblázat).³

1. táblázat. Mindhárom cikk címe és az első mondatai

Hanák: <i>Közép-Európa keresi önmagát</i>	Schöpflin: <i>Közép-Európa régi és új meghatározásai</i>	Ash: <i>Létezik-e Közép-Európa?</i>
<p>Korunk különös jellegzetessége: egy letűnt vagy sohasem volt régióban élünk, és semmilyen más régióról nem beszélünk, nem vitáztunk annyit, mint erről a letűnt vagy sohasem volt Közép-Európáról. Aligha tartottak e tájon több konferenciát egy imaginárius fogalomról, amelynek tárgya vagy tárgytalansága szinte a hitvitákéhoz hasonlít. [...] Amiről ennyit gondolnak, hisznek és tudnak az emberek, az akkor is létező gondolati realitás, ha éppen olyan imaginárius konstrukció is, mint a négyzetgyök mínusz egy (Hanák 1988: 3).</p>	<p>Közép-Európa eszméje egyike lett azon kísérleteknek, amelyek az 1980-as években bejárták egész Európát. Sokan lelkesedtek újbóli előbukkanásán a majdnem elfelejtettségéből, mások értetlenül szemléltek, s megint mások elutasították. Ennek ellenére gyorsan megszilárdította helyzetét az Európával kapcsolatos politikai kérdések listáján (Schöpflin 1989: 67).</p>	<p>Közép-Európa újra időszerű. A második világháborút követő három évtizedben senki sem beszélt Közép-Európáról jelen időben: Ninive és Tirusz sorsára jutott. A német nyelvterületeken úgy tűnt, hogy Adolf Hitlerrel kihalt maga a szó is: <i>Mittleuropa</i>, és csak kísérteties <i>Mitropaként</i> maradt fenn a Német Birodalmi Vasutak étkezőkocsijain. [...] Prágában és Budapesten a Közép-Európa gondolatot azonos gondolkodású felnőttek beszélgetéseiben tovább dédelgették, de a közéletből éppúgy nyomtalanul eltűnt, mint „Nyugaton”. [...] Az elmúlt néhány évben újra elkezdünk Közép-Európáról beszélni, éspedig jelen időben (Ash 1989: 87).</p>

3 A táblázatok elemzésénél a Széchenyi István Szakkollégium „Kelet–Nyugat diskurzus” nevű, Melegh Attila által vezetett szemináriumokon elhangzottak nyújtottak segítséget.

Közép-Európa léte mindnyájuk számára problematikus több szinten is. Hanák sorai nem létezőnek („sohasem volt”, „imaginárius”) vagy valaha létezőnek titulálják Közép-Európát, később a „gondolati realitás” fogalom utal a régióra (Hanák 1988: 3). Schöpflinnél egy hármas tagolás figyelhető meg a táblázatban. A térség valaha létezett, hiszen újból előbukkant, és van egy régi meghatározása is; majd megszűnt, bár bizonytalanul csak a majdnem elfelejtettség állapotába jutott; végül ismét megjelent, erre utalnak az „új meghatározásai” és az „újbóli” fogalmak (Schöpflin 1989: 67). Ash szövege alapján is megszakadt Közép-Európa létezése a második világháborút követően, életútja ebben az esetben is a hármas „létezett – nem létezett – létezik” (újra időszerű) képlettel írható le. A két utolsó esetben Közép-Európa egy nem szokványos bűjőcskajáték szereplője, hol elbújik, hol előkerül, az első esetben pedig megkérdőjeleződik léte. Nem véletlenül használják a szerzők a „kísértet” metaforát, mivel oly találóan kifejezi a régió állítólagos alapvonását, hogy meglepetés-szerűen jelenik meg, és sosem tudni, valóságos-e.

Közép-Európa létezésének időbeli szakaszolásán kívül nem kerülheti el figyelmünket az sem, hogy mit tekintenek a szövegek a létezés kritériumának, mitől függ, hogy valami létezhet-e. Elvetve mindenfajta egyéb ismérvet, Ash és Hanák cikkében maga a *beszéd*, a *vita* a létezését konstituáló egyetlen tényező, azaz egy régió csak akkor létezik, ha beszélnek róla. Ez a fajta „beszéd által való lét” még relatívabbá teszi Közép-Európa amúgy is bizonytalan szakaszos létezését. Schöpflin szerint a térség létezése egyenesen „politikai kérdés” (Schöpflin 1989: 67). A három cikk bevezető sorai alapján nyomon követhető, hogy Közép-Európa nem kapott önálló státust, ugyanakkor nem is vetették el teljesen a szerzők, hanem egyfajta korlátozott, kísérteties létezési formával ruházták fel, amely narratív szinten lehetővé teszi a „fából vaskarikát”, azaz Közép-Európa belehelyezését egy Kelet-Európából és Nyugat-Európából álló Európa-modellbe. Ez a bizonytalan, kísérteties Közép-Európa-megjelenítés széles játékteret biztosít ahhoz, hogy úgy lehessen Közép-Európáról beszélni, hogy egyúttal ne kelljen szembeülni a megosztott Európa konstruált képének problematikuságával.

Az alábbiakban mindegyik cikket külön-külön elemezzük. Azt vizsgáljuk, milyen fogalmi környezetben szerepel a Közép-Európa fogalom, illetve milyen témák különíthetők el e fogalom körül. A témaszerkezet feltárásához a fogalomháló-elemzés módszerét használtuk, amelynek segítségével a cikkek tematikus szerkezete megrajzolhatóvá válik. A cikkek témáinak ismeretében pedig fel lehet mérni, hogy a szerzők a Közép-Európa gondolkör kifejtésekor milyen módon közelítik meg a kérdést, vannak-e ismétlődő tematikus csoportok Közép-Európa kapcsán, beleilleszkednek-e a témák a Kelet–Nyugat dichotómiába.

Kijelöltük a cikkek összes olyan fogalmát, amelyeket lényegesnek tartottunk abból a szempontból, hogy azok – illetve azok egymással való kapcsolatai – jól reprezentálják a cikk gondolatmenetét, a szerző főbb érveit. Ezek között a fogalmak között vonalat húztunk, azaz összekötöttük őket, ha azok kapcsolatban áll-

tak egymással. (Két fogalom között hat különböző kapcsolattípus létezett: ok – okozat; jelző – jelzett; birtok – birtokos; cselekvő – cselekedett; előbb – utóbb [időben]; csoport – részegység.) Mindhárom cikk esetében egy pókháló jellegű, gráfszerű ábrát kaptunk, amely a cikk fogalmai között lévő kapcsolatok hálózata. E nagyméretű ábra megrajzolása nem papíron, hanem számítógéppel történt, egy olyan program segítségével, amely a hálózat statisztikai elemzését is lehetővé teszi. Az elemzés célja a szövegek témáinak elkülönítése volt. A témát úgy definiáltuk, mint egy olyan fogalomcsoportot, amelyet sűrű szálak kötnek össze, de viszonylag kevés a csoport kifelé, másik csoport fogalmai felé mutató kapcsolata.⁴

4 A fogalmak ilyen csoportjainak az azonosításához a fogalomhálót mátrixformává kellett átalakítani. A fogalmikapcsolat-mátrixnak annyi sora és annyi oszlopa van, mint ahány fogalmat a fogalomháló tartalmaz. Amilyen sorrendben a fogalmak a mátrix soraiba kerülnek, egymás alá, ugyanolyan sorrendben vannak egymás mellett a mátrix oszlopaiban is. Két fogalom közös cellájában egy 1-es szerepel, ha azok egymással közvetlen kapcsolatban lesznek, azaz ha a fogalomhálóban össze voltak kötve egy vonallal, és 0 akkor, ha nem volt közöttük kapcsolat. A mátrix átlója csak 0-ból fog állni, azaz a fogalmak saját magukhoz nem kapcsolódhatnak. A témák azonosítása négy lépésben történt. (1) A kapcsolatok alapján a *fogalmak közötti távolságok meghatározása*, azaz két fogalom közti legrövidebb útvonal hosszának – a kapcsolatok számának – a meghatározása. Ha a két fogalom közvetlenül kapcsolódik egymáshoz, akkor a távolságuk 1, ha mindketten csak egy harmadikon keresztül kapcsolódnak, akkor a távolságuk 2 és így tovább. Ezáltal egy újabb (távolság-) mátrixot kaptunk, amelynek átlója még mindig csak 0-kból áll, mert egy fogalom saját magától való távolsága nulla, de az átló alatti és feletti cellákban 1 vagy ennél nagyobb számok mutatják adott két fogalom távolságát. (2) *Hierarchikus klaszterelemzés*. A klaszterezés az egymáshoz közeli és a többi fogalomtól távoli fogalmakat rendezi össze. (A felosztás hierarchikus, azaz tartalmazza a felosztási csoportok teljes skáláját a legdurvább felosztástól, ahol minden fogalom egy csoportba kerül, a legfinomabbig, ahol minden fogalom egymagában egy csoport.) A klaszterező módszerek közül az átlagos kapcsolat módszerét választottuk, ahol a klaszterek távolságát a két csoportbeli elemek egymás közötti átlagos távolságából számolja ki az algoritmus (Füstös és Kovács 1989: 219). (3) A hierarchikus felosztásból a *számunkra releváns finomságú felosztás kiválasztása*, azaz a témákat jelentő csoportok elkülönítése. A megfelelő felosztást úgy választottuk ki, hogy egy csoporton belül ne legyen két határozottan elkülönülő fogalomkör, illetve egynek látszó fogalomkör ne kerüljön külön csoportba. (Ezután a távolságmátrix soraiban-oszlopaiban a fogalmak sorrendje átrendeződött, az azonos csoportba tartozó fogalmak egymás mellé, illetve alá kerültek csoportonként.) (4) *A csoportok, témák bemutatása, megjelenítése*. A fogalmak új blokkokba, azaz témacsoportokba rendezett kapcsolatmátrixa alapján az *összevont tématerkép felrajzolása* következett (1., 2., 3. ábrák). Ehhez sokdimenziós skálázást alkalmaztunk. Minden témacsoportot elneveztünk egy olyan fogalommal, ami a csoport központi fogalma, amelyhez a blokk legtöbb kijelentése közvetlenül kapcsolódik, vagy olyan szót kerestünk, ami gyűjtőfogalomként híven reprezentálja a csoport fogalmain. Így jutottunk el a témák megnevezéséhez, amelyek leolvashatók az ábrákról. Minden csoport egy különálló téma. Mindhárom cikk esetében volt néhány fogalom, amelyek nem kerültek be egyik témacsoportba sem, mert csak messziről kapcsolódtak a téma központi fogalmához vagy a témát alkotó fogalmakhoz, így ezek „kiestek” az elemzés látómezejéből. Ash cikkénél a 159 fogalomból összesen 6 fogalom volt olyan, ami nem kapcsolódott szervesen egyik témához sem, ezért a tématerképen nem kerültek semmilyen formában ábrázolásra; a Schöpflin-cikknél kerek 200 fogalomból 30 esett ki, a Hanák-cikk esetében pedig mind a 84 fogalom bekerült valamelyik témába. A tanulmányban elemzett tématerképen kívül igen tanulságos a témacsoportok belső szerkezetének az elemzése is,

A csoportokat, azaz a témákat egy-egy térképábrán jelenítettük meg, ahol a témákat a bennük szereplő fogalmak számával arányos átmérőjű körök képviselik. A sokdimenziós skálázás módszerét használtuk a témák elhelyezkedésének a meghatározására: a témák, azaz fogalomcsoportok az egymáshoz vezető kapcsolataik számától függően kerültek közel vagy távol egymáshoz. Fontos megjegyezni azonban, hogy ha két téma egymáshoz közel található (azaz sok fogalmi kapcsolat köti össze őket), az nem jelent semmiféle tartalmi, értelembeli hasonlóságot, csupán azt, hogy a két témát együtt, egymáshoz képest vagy egymásra vonatkoztatva fejti ki a szerző. A közelség lehetséges úgy, hogy a szövegben a két téma hasonlóságáról van szó, de éppúgy előfordulhat az is, hogy a két téma szöges ellentétét ecseteli hosszasan a szerző. Az ábrák jelzik a témák közötti kapcsolatok számát is.⁵ A kapcsolat a két téma között nem feltétlenül azt mutatja, hogy azok központi fogalmai közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, előfordulhat, hogy – például az *1. ábra* alapján – a 'Közép-Európa' fogalomcsoport valamely fogalmai kapcsolódnak a 'peremhelyzet' fogalomcsoport fogalmaihoz. A tématerképek a cikkek fogalmi struktúráját hivatottak feltárni, értelmezésük csak a cikkek tartalmára vonatkoztatva lehetséges. A témák elnevezése vagy központi fogalmuk, vagy ilyen hiányában a fogalomcsoport intuitív tartalma és az eredeti szöveg alapján történt. Az ábrát úgy kell tekinteni, mint egy beszédteret, ahol a cikk részletesen kifejtett, az érvelés felépítésében kulcsszerepet játszó témái a térkép közepén helyezkednek el, mert ezek sok kapcsolattal rendelkeznek a többi téma felé. A térkép szélén lévők a cikk érvelési szerkezetében is periferikus helyet foglalnak el, kevésbé kifejtettek, csak néhány másik témához kapcsolódnak.

A felbukkanó Közép-Európa

Az *1. ábra* Hanák tanulmányának a tématerképe⁶, s két jellegzetessége van. Egyrészt a 'Kelet' és a 'Nyugat' csoportok egyetlen kapcsolattal sem kötődnek egymáshoz, ezért kerülnek az ábra két ellentétes szélére. Ez a fogalmi kapcsó-

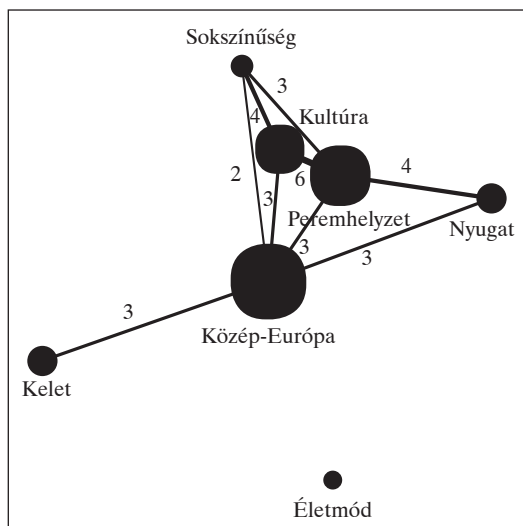
(4. folyt.) azaz annak a megfigyelése, hogy egy-egy témába pontosan mely fogalmak kerültek, és azok hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Ennek részletes leírása azonban meghaladja e tanulmány kereteit, mivel ez további 22 – összesen ennyi téma került elkülönítésre a három cikkben – gráf rajzát és leírását jelentené (a gráfok megtalálhatók szakdolgozatomban, a BKÁE könyvtárában).

⁵ A gyenge kapcsolatokat nem jelöltük. Gyengének számít az a kapcsolat, amely a térkép (bármely két témája közötti) legnagyobb kapcsolatszámának 10%-át nem érte el. A Hanák-cikk esetében 1, a Schöpflin-cikk esetében 2, és az Ash-cikknél szintén az 1-es erősségű kapcsolatot hagytuk el.

⁶ Hét témacsoporttal találkozunk ezen a térképen. Ezúttal a fogalmi kapcsolatok 71%-a található a témákon belül, és 29%-uk a csoportok között. Ez a viszonylag magas arány azt mutatja, hogy a szöveg jellege alapján a fogalmaknak a hét témára való elkülönítése szerencsésnek bizonyult. A térképen behúzott témaközi kapcsolatok (a nem jelölt gyenge kapcsolatokkal együtt) teszik ki a 29%-ot.

latható egy Kelet–Nyugat felosztású világképre utal, mert 'Kelet' és 'Nyugat' fogalmi csoportja a tématerkép szemben álló téréfekre kerül. Másrészt a 'Közép-Európa' téma a térkép közepén helyezkedik el, centrális pozícióban, minden témához kapcsolódva (kivéve az 'életmód' csoportot, amely gyakorlatilag egy egyedülálló téma). A Közép-Európa téma három olyan csoporthoz kapcsolódik, amelyek nemcsak hozzá, hanem egymáshoz is sok szállal kapcsolódnak. Ezek közül a 'peremhelyzet' blokk erős kapcsolatban áll a 'Nyugat' témával is. Ebből a nyugati kapcsolódásból következik, hogy a 'Kelet'–'Nyugat' tengelyre nézve nem szimmetrikus a témák elrendeződése, azok valamivel közelebb állnak a 'Nyugat' pólusához, mint a 'Kelet'-éhez. A Közép-Európa gondolatkör tárgyalása során elkülönülő, a 'Közép-Európa' csoport közvetlen környezetét meghatározó három blokk a 'Nyugat' téma közvetett hatása alatt áll a következő logikai láncolatban: a Nyugathoz képest értelmezett peremhelyzet erősen hat a térség kultúrájára, magára a térségre és annak etnikai sokszínűségére. Tehát a szerző nyugat-európai perspektívából szemléli térségünket, amely a *Nyugat peremvidékévé* válik. A 'Kelet' téma „kilóg” az ábrából, nem áll kapcsolatban, csak egyetlen témával; helyzete periferikus. A cikk súlypontja a 'Közép-Európa' témára és annak a 'Nyugat' témához való viszonyára kerül.

1. ábra. A Hanák-cikk témáinak a térképe

Ezen a térképen a 'Nyugat' blokk egy vele azonos súlyú kategóriát képviselő 'Kelet' blokkal áll szemben. Mindkét kör egyforma nagyságú, tehát a két fogalom körülbelül egyforma részletességgel került kifejtésre. Ugyanakkor, ha megnézzük ennek a két fogalomcsoportnak a tartalmát, kiderül, hogy a szövegbeli kapcsolatok hiánya ellenére a 'Kelet' a 'Nyugat' tükörképeként jelenik

meg. A 'Nyugat' téma kifejtése a következő fogalmak mentén történik: „mobil”, „alulról építkező”, „liberalizmus”, „kereszténység és reformáció” és „fejlett atlanti civilizáció” (Hanák 1988: 3). Ezzel szemben a 'Kelet' témát a következő fogalmak alkotják: „immobilitás”, „felülről építkező”, „autokratizmus”, „ortodoxia” és „Ázsiába torkolló” (Hanák 1988: 3). A 'Kelet' téma tökéletes ellenpontja lett a 'Nyugat' témának, mindegyik fogalma az ellenpólusa, minden jellemzője ellentéte a nyugati jellemzőknek. A normát a 'Nyugat' téma testesíti meg, a 'Kelet' témát ehhez az idealisztikus képhez viszonyítva tükörben jeleníti meg az esszé, ugyanúgy, ahogyan azt az alább elemzendő Schöpflin-esszé esetében is tapasztalni fogjuk.

Mint fentebb láttuk, a Közép-Európa témakör is a Nyugathoz viszonyítva jelenik meg. Szemléletes példa erre a cikk bevezetője. Kívülről, azaz nyugatról nézve Közép-Európából csak egy „letűnt”, „imaginárius”, „sohasem volt” térség látszik (Hanák 1988: 3). A 'Közép-Európa' téma fogalmainak ismerete is megerősíti a térségnek önállóan nem vagy csak bizonytalan létezésére vonatkozó nyugati nézőpontot, mert a következő fogalmak kerültek a 'Közép-Európa' témába a fentiekén kívül: „nem földrajzi egység”, „nem történeti régió”, „mítosz”, „közbülső”, „kísértet”, „vita”, „hitvita”, „viszonylagosság”, „megosztottság” stb.

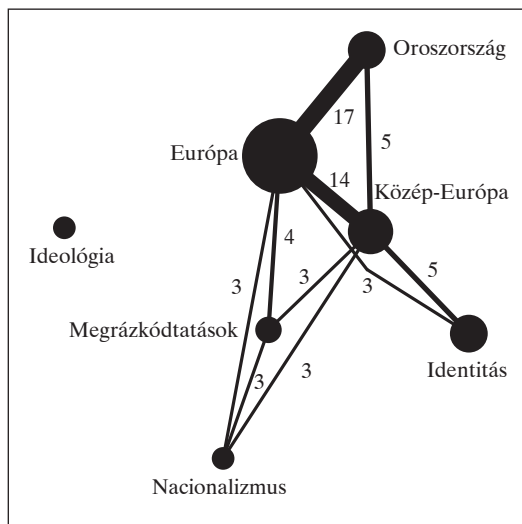
A 'Közép-Európa' téma ezen bizonytalanságai ellenére van egy jól megfogható, a témán kívül eső fogalmi kör, amely részben elkülönül a tematikus térképen a 'Nyugat' témától, most a legtöbb kapcsolattal a 'Közép-Európa' téma felé rendelkezik. Ezek: az etnikai 'sokszínűség', a 'kultúra' és a 'peremhelyzet' témák, amelyeket a szerző elsősorban a 'Közép-Európa' témával együtt fejt ki, így ennek mintegy kontextust biztosítanak. Bár az egyik a három közül – a 'peremhelyzet' csoport – erős kapcsolatban áll a 'Nyugat' témával, és ennyiben nem tekinthetők ezek a témák csupán „saját”, a „Közép-Európa” csoporthoz tartozó témáknak, mégis e háromnak a 'Közép-Európa' csoporthoz való nagyszámú kapcsolatai miatt kijelenthető, hogy a Hanák-cikk kísérletet tesz arra, hogy „belülről” definiálja Közép-Európát, olyan témák által, amelyek nemcsak a 'Kelet' és a 'Nyugat' témák viszonylatában, azokhoz képest vagy azokhoz kötődve kerülnek kifejtésre.

A nyugat-európai norma

A következő térkép (2. ábra) a Schöpflin-tanulmány fogalmi hálózata alapján elkülöníthető témákat ábrázolja.⁷ A térkép legnagyobb, középen elhelyezkedő témája az 'Európa' fogalomcsoport, amelynek minden szempontból domináns pozíciója a cikkben elfoglalt kulcsfontosságú szerepéről tanúskodik. A tanulmány sajátos tartalmi felépítése ad magyarázatot arra, hogy a térképen miért az

⁷ Ebben a cikkben is hét témacsoportot különítettünk el. A fogalmi kapcsolatok 69%-a került témacsoportokon belülré, és 31%-a a témák között van.

2. ábra. A Schöpflin-cikk témáinak a térképe

'Európa' téma dominál. Az esszé első fele – a szerző szándékai szerint – Európa és Oroszország összehasonlításáról szól, valójában azonban Európáról, az európaiság kellékeinek felsorolásszerű részletezéséről. Közép-Európa ebben a hét és fél oldalas részben a legelején egyetlen mondat erejéig szerepel (így hangzik ez a mondat: „Közép-Európa, amint az várható, valahol e két pólus között helyezkedik el”), és a legutolsó bekezdésben öt mondat erejéig jelenik meg (Schöpflin 1989: 68). A tanulmány második felében – összesen hat alfejezetben – ötféle témáról olvashatunk. Ezek lenyomata lett a térkép öt további témája. Ezek közül a fejezetek közül az egyik két különálló témaként jelenik meg az ábrán. Ez „A háború utáni korszak” című kisfejezet, amelyből a 'megrázkódtatások' és az 'ideológia' témák születtek (Schöpflin 1989: 78–79). Három fejezet együtt alkotja az önállóan elkülönült 'Közép-Európa' csoportot, a „Vallás a határvidéken”, „A redukcionizmus veszélye” és „A cselekvő történelem” fejezetek (Schöpflin 1989: 75–77). A maradék két fejezet két külön témaként jelenik meg a térképen, ezek lettek a 'nacionalizmus' és az 'identitás' csoportok.

A cikk központi helyzetű, legtöbb fogalmat tartalmazó témája az 'Európa' csoport. A tanulmány címéhez képest, amely Közép-Európa meghatározásait ígérte nekünk, meglepő ez az eredmény. Egy erős (Nyugat-)Európa központi szemlélet jellemzi a cikket. Az ábrából leolvasható egyrészt, hogy 'Közép-Európa' csak mint 'Európa' ikertémája jelenik meg saját témák nélkül. Mindazok a „szatellit” témák (a 'megrázkódtatások', 'identitás' és a 'nacionalizmus'), amelyek a 'Közép-Európa' téma árnyalására szolgálnak, kapcsolódnak az „Európa” csoporthoz is. E három csoport kontextualizálja a két utóbbit. Másrészt mind a három elkülönül az 'Oroszország' csoporttól. Ha 'Oroszország' témája

felől tekintünk a térképre, látható, hogy ez kilóg a többi közül, egyik olyan témához sem kapcsolódik, amelyek a cikk szerkezetében az 'Európa' és a 'Közép-Európa' csoportok árnyalását szolgálják. Az 'Oroszország' téma a lehető legmesszebb található az előbbi „szatellit” témáktól, és főként az 'Európa' téma kontextusában kerül bemutatásra.

A cikk tartalmának ismeretében kiderül, hogy annak első fele kizárólag Európával foglalkozik, még akkor is, ha éppen Oroszországról (vagy az Egyesült Államokról) szólnak az egyes mondatok – a Hanák-cikk esetében is érvényesülő „tükör-perspektíva” miatt (Kovács–Melegh 1995). Az esszé által használt Európa-fogalom valójában csak Nyugat-Európát jelenti, máskülönben ezek az állítólagos európai jellemzők Közép-Európában is érvényre jutottak volna. Márpedig az európai vonások diadalra jutását kudarcnak, gyenge próbálkozásnak könyvelhetjük el térségünkben, mert Schöpflin szerint Közép-Európa európaisága „lényegesen gyengébben jutott kifejezésre”, mint Franciaországé vagy a németalföldi területeké (Schöpflin 1989: 74). Tehát azok az állítólagos európai jellemzők, amelyek térségünkben csak lényegesen gyengébb formában és bizonytalanul ismerhetők fel, leginkább nyugat-európai vonások. Oroszország megjelenítése – és valamennyire meglepő módon az Egyesült Államoké is – ebből a nyugat-európai nézőpontból történik az első részben. *Nyugat-Európa a norma*, amely állandó viszonyítási alapot nyújt Oroszország, Közép-Európa vagy éppen az USA leírásához.

Oroszország leírása során kétféle negatív technikát figyelhetünk meg. Egyrészt hiányoznak bizonyos „nyugati jellemzők”. Ez a fajta szövegépítés figyelhető meg a következő mondatokban. (A második oszlop forrásmegjelölést tartalmaz oldalak szerint.)

– Oroszország eltér az európai mintától, mivel nem rendelkezik (...) -vel	68. o.
– (...) formák nagyon idegen megoldásnak számítanak Oroszországban	68. o.
– a klíma zordabb, a termőidő rövidebb, mint Európában	68. o.
– a gyenge minőségű földek aránya meghaladja az európai átlagot	68. o.
– elképzelhetetlen, hogy Oroszországban (...) történjen [ami Európában történt]	69. o.
– Oroszországban el sem indult ez a folyamat [ami Európában elindult]	69. o.
– a tudományos szféra nem tett szert autonómiára	69. o.
– Oroszországban a vallás nem tudott Európához hasonlóan megjelenni	71. o.
– Oroszországban nem ez a helyzet [mint ami Európában]	72. o.

Másrészt ugyanezt a logikát követi a szerző akkor is, amikor nem hiányokat állapít meg, hanem Oroszországot mint az idealizált Nyugat ellenpontját mutatja be. Látható, hogy Oroszország címkéi mindenben ellentétesek a Nyugat-Európával kapcsolatban használtakkal. Ebből a perspektívából Oroszország egyetlen meghatározó jegye *konstitutív mássága*, azaz definíció szerint mindenben a Nyugat ellentéte. (A harmadik oszlop forrásmegjelölést tartalmaz oldalak szerint.)

Nyugat-Európa címkéi	Oroszország címkéi, mint ellenpontok	
– sok ember	– kevés falu, nagy távolságok	68. o.
– a földterület szabályozása	– emberek ellenőrzése	68. o.
– független város	– elnyomott város	70. o.
– az állam csökkenti az egyének feletti hatalmát	– az uralkodó alattvalóit saját tulajdonnak tekinti	70. o.
– a nyugati egyház célja az értékek belsővé tétele volt	– az ortodox egyház célja a külső engedelmesség volt	71. o.
– a változás üdvözlendő	– a változás katasztrófa	72. o.

Megjegyzendő, hogy – éppen a fenti kifejtési technika miatt – a térképen közel kerül egymáshoz az 'Oroszország' és az 'Európa' téma. Sok fogalmi kapcsolat van közöttük, mert hol ugyanazokkal a szavakkal operál a szöveg a két csoport leírásakor (csak Oroszország esetében a „nem” szóval egészíti ki a leírást), hol ugyanazokban a dimenziókban kerül leírásra a két csoport, amelyeknek a jelzői ellentétesek. Ezek összekapcsolják a két témát. (Például egy ilyen összekötő dimenzió a városok jellemzésének fogalmi kapcsolata: Európa – városok: független; Oroszország – városok: elnyomott.) Ez a térkép egy másfajta szövegfelépítést képvisel, mint Hanák szövege, ahol a 'Kelet' és 'Nyugat' csoportok nem álltak egymással kapcsolatban. Ugyanakkor a nyugati perspektíva mindkét szövegben érvényesül, mert Schöpflin hasonló módon (Nyugat-) Európához viszonyítva fejti ki Oroszországra vonatkozó mondanivalóját, mint Hanák. (A Hanák-cikk esetében sokkal kevésbé volt explicit a 'Kelet' és a 'Nyugat' tükörbe állítása, így – mivel kódolásunk során az explicit fogalmi kapcsolatokat vettük figyelembe – e témák között nem jelöltünk fogalmi kapcsolatot, azaz a térkép két ellentétes oldalára kerültek.)

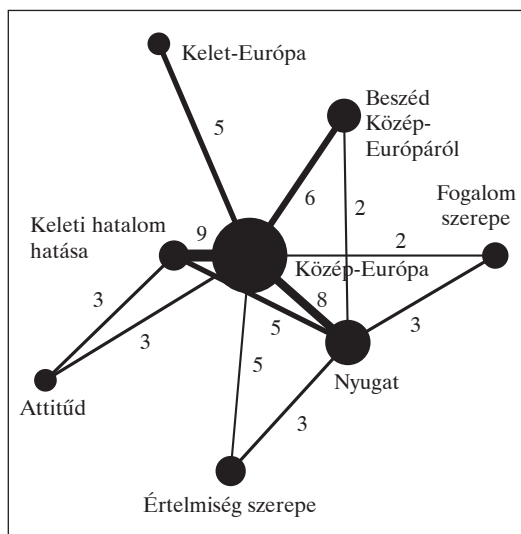
Oroszország reprezentációja kapcsán meglepő, hogy az 'ideológia' témakör által felölelt marxi-lenini doktrína fogalomköre a térkép szélén periferikus helyzetben van, és nem kapcsolódik a fogalomcsoportokhoz, még Oroszországhoz sem. Az a tény, hogy nem áll kapcsolatban az 'Oroszország' témával, úgy interpretálható, hogy az 'Oroszország' blokkhoz nem tartozik hozzá marxi-lenini örökség. Ebből a kapcsolathányból arra lehet következtetni, hogy az 'Oroszország' csoport elsősorban nem ideológiai reprezentáció.

Összefoglalásként: Schöpflin cikkének a témastruktúrája eltér ugyan a Hanák-szöveg belső struktúrájától az 'Oroszország' és az 'Európa' csoportok egymás közti kapcsolata miatt, mégis megfigyelhető mindkét térképen a szövegek Nyugat-központúsága. Schöpflin cikkében ez annyira erős, hogy 'Európa' lett a cikk centrális témája, amely mindegyik téma kifejtésekor vonatkoztatási pontként szolgál. Valamint, a Hanák-szöveggel szemben, a 'Közép-Európa' fogalomcsoportnak nincs önálló, az 'Európa' témához nem kapcsolódó témája. Ez a szöveg sem adja fel a Kelet–Nyugat dichotómiát, sőt a Hanák-szövegnek mintha egy fokkal jobban kiélezné azt, legalábbis Oroszország tekintetében.

Közép-Európa, a realitás és az eszme

Az alábbi, 3. ábra az Ash-cikk tématerképe. A szövegben 8 témacsoportot tudunk használható módon elkülöníteni.⁸ A térkép feltűnő jellegzetessége, hogy több olyan témacsoport van, amelyek a *beszéd, vita* fontosságával kapcsolato-

3. ábra. Az Ash-cikk témáinak a térképe

sak. Ide sorolhatók a 'beszéd Közép-Európáról', az 'értelmiség szerepe' és a 'fogalom szerepe' témák. Ez utóbbi megnevezés a „Közép-Európa fogalmának szerepe nyugati olvasók számára” cím rövidített változata. Mind a három téma egyaránt kapcsolódik a 'Közép-Európa' és a 'Nyugat' csoportokhoz, az esszében e két utóbbi viszonylatában kerülnek kifejtésre.

A 'beszéd Közép-Európáról' téma megjelenése nem igazán meglepő. Már az első néhány sor elolvasása után egyértelmű volt, hogy a beszédnek Ash szerint fontos szerepe van a régió kísérteties létezésének szempontjából. Megjegyzendő, hogy e beszéd igazi alanya a 'Nyugat', hiszen, mint azt az első sorok is igazolják, a nyugati vitatkozók voltak az igazi életre hívók. Ugyanis, amíg kizárólag Prágában és Budapesten „dédelgették” a gondolatot, az még nem adott okot annak felélesztésére, időszerűségére (Ash 1989: 87).

A cikk további jellegzetessége az 'értelmiség szerepe' és a 'fogalom szerepe' csoportok elkülönüléséből adódik, és ugyanezt a Nyugat-központú logikát tük-

⁸ A fogalmak között lévő összes kapcsolat 74%-a került témacsoportokon belülre, és a maradék 26%-nyi kapcsolat a témák között van, a témacsoportokat köti össze.

rözi. Különösen, ha hozzá vesszük a 'Nyugat' témát is, amely a kettő között helyezkedik el, azaz a szerző gondolatmenetének kifejtése során a két előbbi az utóbbira vonatkoztatja. Mind az 'értelmiség szerepe', mind a 'fogalom szerepe' témák Nyugat-Európa számára nyújtott hasznosságuk alapján merülnek fel a szövegben. Így fordulnak aztán elő olyan megjegyzések például a vita célját illetően a szövegben, hogy a Közép-Európa fogalom már akkor is hasznos, ha „csak emlékezteti az amerikai és brit újságolvasót, hogy Kelet-Berlin, Prága és Budapest nem ugyanazon a helyen fekszik, mint Kijev vagy Vlagyivosztk, hogy Szibéria nem a Checkpoint Charlie-nál kezdődik...” (Ash 1989: 87).

Megfigyelhető a térképen a témák sokfélesége. A cikk központi fogalma a 'Közép-Európa' téma. A térkép közepén helyezkedik el, minden témához kapcsolódik, és a legnagyobb átmérőjű kör reprezentálja. Hanákhhoz hasonlóan a szerző a 'Közép-Európa' téma kifejtéséhez használja a legtöbb fogalmat, amelyek nagy részét nem tárgyalja részletesen, mert azok nem különülnek el önálló témákra. A szövegszerkezet ismeretében kijelenthető, hogy a téma túldefiniált, ugyanis a szerző saját véleményén kívül összefoglalja három közép-európai értelmiségi Közép-Európáról szóló gondolatmenetét is. Ash cikke így válik maga is egy szövegekről szóló szöveggé.

Figyelemre méltó Közép-Európa-megjelenítési stratégiát tükröz a 'Nyugat', 'Közép-Európa', 'Keleti hatalom hatása' és 'Kelet-Európa' négy szereplős térképrészlet. Nem látható az ábrán egy Kelet és Nyugat, vagy egy Kelet-Európa és Nyugat-Európa témák egyenrangú megfeleltetését jelölő tengely, sem egy háromszög Közép-Európa témájával kiegészülve, mint három egyenrangú pólus. 'Közép-Európa' témája elemzésünk tematikus szintjén három, egymással közvetlenül nem összehasonlítható kategória közé került. Ezek közül, közelségük miatt, a 'Nyugat' és a 'keleti hatalom hatása' témák az a két témacsoport, amelyekhez képest 'Közép-Európa' fogalomcsoportja elnyeri köztes értelmét.

A Közép-Európa gondolkör új megjelenítési stratégiája a Közép-Európa-kép megosztása egy idealizált 'Közép-Európa' témára és a realitást jelentő, periférikus 'Kelet-Európa' témára. Ez a megosztás a szöveg és a témát felépítő fogalmak ismeretében válik nyilvánvalóvá. A tanulmányban ez olvasható: „De ez az új Közép-Európa éppen ennyi: egy eszme. Még nem létezik. Kelet-Európa létezik – Európának az a része, amelyet katonailag ellenőriz a Szovjetunió” (Ash 1989: 101). Hogy mennyire idealizált és ezáltal egyszersmind vonzó, valamint a szintén idealizált és homogénnek ábrázolt Nyugat-kép párja ez a Közép-Európa-kép, az a szerző utolsó mondatából derül ki: „Ha ezt tekintjük Közép-Európának, akkor a polgárai közé szeretnék tartozni” (Ash 1989: 102). Az ideális, de csak eszmei szinten létező Közép-Európa vonzó, ezért képletesen a Nyugattal egyenrangú státust kap. A reális Közép-Európa ezzel szemben viszont egyáltalán nem vonzó, ezért keleti státusba kerül, és rögtön szemantikailag is „Kelet-Európává” válik. Sajátos megoldás Közép-Európát kettévá-

lasztani egy ideális és egy reális félre, ugyanakkor jól illeszkedik abba a látásmódba, amely úgy beszél Közép-Európáról, hogy változatlanul hagyja a Kelet–Nyugat dichotómiát.

Összegzés

Összefoglalva a három cikk elemzési eredményeit, a cikkek témaszerkezetét tekintve megállapíthatjuk, hogy a tanulmányok eltérő stratégiákat képviselnek saját Közép-Európa-hoz kapcsolódó gondolatmenetük tárgyalása során, mégis szembeötlő a dichotomizáló perspektíva dominanciája a szövegekben.

A Kelet–Nyugat felosztásban rejlő egyensúlytalanságra utaló jelek a térképeken, hogy a mindenkori Keletet képviselő témák a beszédter perifériáján jelennek meg, és a tükrözéses bemutatás miatt hierarchikus viszonyba kerültek az 'Európa' vagy a 'Nyugat' témákkal. A Kelettel szembeeső térfélre került a témák súlypontja mindhárom cikkben, ugyanis a beszédter központjában az 'Európa' (vagy a 'Nyugat') és 'Közép-Európa' témák és kapcsolataik álltak, valamint a „szatellit” témák sem kapcsolódtak a Kelethez. A 'Kelet' mint egy részletezésre nem érdemes fogalomcsoport különült el. Technikai ellentémaként, eszközként a többi térség kifejtését, megalkotását segítette Hanák és Schöpflin cikkében – mint az egységes Nyugat történeti és civilizációs ellentéte –, míg Ashnél az idealizált Közép-Európa ellenpárja.

E szemlélet és a Nyugat-központú beszédmód miatt a térképek arra sem mutattak példát, hogy Közép-Európa fogalma önállóan, a Kelettől és a Nyugattól függetlenül vagy velük egyenrangú státusban is megalkotható lenne. A köztes Közép-Európa-kép dominált, azaz Közép-Európának a jellemzője megmaradt az a bizonytalan köztesség, ami abból fakadt, hogy valamifajta homogén Kelet–Nyugat felosztás alapján gondolkoztak a szerzők, e koordináták mentén definiálták Közép-Európát. A térképek mellett a Kelettel és a Nyugattal való egyenrangúság és önállóság hiányát meggyőzően illusztrálja Közép-Európa bizonytalan létezésének feltárása is mindhárom cikkben, a bevezetők alapján. Az Európát kettéosztó világmépben Közép-Európa önálló entitásként nem tudta megvetni a lábát. Hanák és Ash csak kísérletet tesznek a Közép-Európa-eszme a Nyugattól (és a Kelettől) független, önálló témákon keresztül való kifejtésére.

Úgy tűnik tehát, hogy a szövegekben Közép-Európa koncepciója ahelyett, hogy átalakította volna a Kelet–Nyugat modellt, átvette Kelet-Európa hagyományos szerepét, mint a civilizáció és barbárság köztes területe (lásd erről még Melegh 2001). Az élénk táruló kép értelmében megállapítható, hogy a „harmadik utas” törekvés ellenére egy Európát kettéosztó látásmód uralta a cikkeket. Ebben a megosztottságban azonban a mindenkori Kelet egy nyugati homogén fejlődési modell ellentéte volt, és nem politikai, ideológiai, gazdasági, esetleg

katonai alapon különült el Nyugat-Európától. Tehát nem a hidegháború teremtette mássággép jelent meg a cikkekben (ez alól Ash Kelet-Európa-képe jelent bizonyos kivételt), hanem a Wolff által bemutatott történeti, kulturális és civilizációs hierarchikus mássággép, és ez a dichotóm látásmód Közép-Európát a köztesség fogságában tartotta.

Hivatkozott irodalom

- Ash, Timothy Garton (1989): Létezik-e Közép-Európa? *Századvég különszám* (Kell-e nekünk Közép-Európa?) 87–103. Eredeti kiadás: T. G. Ash (1989): Does Central Europe Exist? In *New York Review of Books*, 1986. október 9.
- Böröcz József (1997): Antony Giddens *Szociológia* című könyvének ismertetése. Budapesti Könyvszemle, 9(3): (ősz) http://www.hu.net/buksz/9_3/p341.htm.
- Füstös László és Kovács Erzsébet (1989): *A számítógépes adatelemzés statisztikai módszerei*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hanák Péter (1988): Közép-Európa keresi önmagát. *Liget*, 1988/3: 1–33.
- Kovács Éva és Melegh Attila (1995): Az identitás játéka. Készült Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására. In *Vera (nem csak) a városban*. Tóth Zoltán és Varga Miklós (szerk.). Salgótarján: Hajnal István Kör.
- Kundera, Milan (1984): The Tragedy of Central Europe. In *New York Review of Books*, 1984. április 26., 33–38.
- Melegh Attila (1999): Új téglák, régi falak. Kelet-Európa a *New York Times* civilizációs térképén. 2000. június 17–27.
- Melegh Attila (2001): *Maps of Global Actors* (kézirat).
- Neumann, Iver (1999): *Uses of the Other: "The East" in European Identity Formation*, 65–112. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Okey, Robin (1992): Central Europe/Eastern Europe: Behind the Definition. In *Past and Present*, 13(7): 102–131.
- Said, Edward (2000): *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó. Eredeti kiadás: Edward Said (1979): *Orientalism*. New York: Vintage Books.
- Schöpflin, George (1989): Közép-Európa régi és új meghatározásai. In *Századvég különszáma* (Kell-e nekünk Közép-Európa?), 67–81. Eredeti kiadás: George Schöpflin (1989): Central Europe: Definitions Old and New. In G. Schöpflin, és N. Wood, (szerk.) (1989): *Search of Central Europe*. George Schöpflin és Nancy Wood (szerk.). Cambridge U. K.: Polity Press.
- Todorova, Maria (1994): The Balkans: From Discovery to Intervention. In *Slavic Review*, 53(2): 453–482.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press.